

(шкурою, мануфактурою, залізними виробами та іншим крамом, а також продуктами споживання).

Свою Декларацією Директорія проголосила, що при проведенні соціальних реформ буде вживати рішучих заходів, щоб уникнути анархічних, неорганізованих і несистематичних форм перебудови. Передбачалося, що при проведенні цих реформ будуть братися до уваги соціально-історичні й міжнародні умови України, досвід світової трудової демократії. Декларація визначала і деякі засади конституційного характеру в галузі зовнішньої політики. Вона проголосила УНР миролюбивою державою, яка стоїть на ґрунті цілковитого нейтралітету і бажання мирного співжиття з народами усіх країн. При регулюванні внутрішніх відносин Декларація поставила мету досягти національної злагоди і «дружного поєднання трудової демократії всіх націй, що заселяють українську землю» [2].

Декларація була першим актом Директорії конституційного характеру, вона визначила важливі норми конституційного права УНР, напрямки державотворення. Однак Декларація залишилась в деякій мірі лише заявою, оскільки у своїй конкретній діяльності Директорія користувалася не тільки єю, а й іншою неписаною і непроголошеною програмою, яка складалася під впливом важких внутрішніх і зовнішніх обставин, в яких в 1919 – 1920 рр. опинилася Українська Народна Республіка.

Література

1. Винниченко В. Відродження нації: В 3 ч. — К.: 1919. — Ч. 3. — С.141.
2. Відродження. — 1918. — 26 (13) грудня. — №219 (додаток).

С. І. Посохов

(Університет внутрішніх справ)

ПРАВИЛА ДЛЯ СТУДЕНТІВ УНІВЕРСИТЕТІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ:

проблеми історії та історіографії

Склад та становище студентства університетів Російської імперії неодноразово ставали предметом спеціальних досліджень. Довгий час література про студентство та студентський рух відрізнялася особливою публіцистичною напругою. Ця особливість історіографії проблеми була відзначена в середині 1980-х рр Р. Г. Еймонтовою [1, с. 9], але й досі немає фундаментальної роботи, в якій би зважено і всебічно характеризувалися б

притаманні студентству XIX — поч. XX ст. риси, простежувалися певні тенденції розвитку цього соціального прошарку, аналізувалися та прояви студентського руху і т. ін.

Вже у дореволюційній історіографії спостерігається наявність двох підходів (окрім, звичайно, тієї точки зору, що репрезентована відверто консервативними авторами, які бачили в студентській опозиційності лише протизаконне порушення громадського спокою) щодо пояснення мети студентського руху.

З одного боку (наприклад, праця Р. І. Видріна [2]) йшлося про «професійні інтереси» студентства, їх прагнення до «легального академізму» з іншого (неприклад, праця С. А. Адашевського [3]), на студентство дивилися як на революційну силу. Друга точка зору поступово стала домінуючою й у радянській історіографії. В. І. Астахов писав так: «Пережив сложную эволюцию перехода от узких академических требований к активной политической борьбе, и, примкнув к революционному движению пролетариата, демократическое студенчество сыграло определяющую роль в борьбе с царизмом» [4, с. 49]. Така оцінка впливала на аналіз не тільки багатьох фактів, але й джерел (особливо це стосується нормативних матеріалів). Зокрема, той же В. І. Астахов, згадуючи «Правила для студентов» звертав увагу за все на пункт про неможливість колективних дій студентів [4, с. 23].

Дійсно, рух студентства значною мірою пояснюється його правовим положенням. Не дивно, що деякі професори свого часу вважали умовою припинення політичних виступів студентів надання їм додаткових корпоративних прав [5, с. 66]. Нагадаємо, що студентам заборонялося вступати до шлюбу під час навчання, поїздки на канікули додому були можливими лише за умови надання інспектором «отпускных свидетельств» і т. ін.

Вже в першому Статуті університетів (1804 р.) був передбачений окремих розділ «О Студентах вообще». Однак тут же зазначалося, що «Студенты в рассуждении нравственности и поведения сообразуются в правила благочиния, сочиненными Университетским Советом и на утверждение Начальства внесенными» [6, с. 42]. Таким чином, кожен університет, затверджуючи правила для студентів, давав тлумачення пунктам університетських статутів і додаткові роз'яснення та регламентацію норм студентського життя. «Правила» не залишалися незмінними. З'ясувати коли ці зміни були обумовлені зміною часу, а коли зміною урядового курсу не завжди легко, як може здаватися на перший погляд. Це стосується і вільного відвідування лекцій, і студентський шлюбів, і студентської форми, і багато чого іншого.

У перші десятиріччя ці правила стосувалися тільки так званих «казеннокоштных» студентів (гобто тих, кого утримувала держа-

ва). Таких за штатому Харківському університеті мало бути 40, а на середину XIX ст. — 90 осіб. Слідкувати за дотриманням студентами цих правил повинні були інспектор (з професорів) та два його помічники (з тих, хто залишався з випускників, як тоді казали, «для приготування к профессорскому званию»). У 1821 р. міністерством були затверджені нові правила, які регламентували життя і «своєкоштных» студентів [7, с. 99]. У літературі була висловлена думка про те, що вони були «насквозь пронизаны духом реакции» [8, с. 54]. Однак, в цьому випадку складно оцінити правила 1839 р., які були прийняті у зв'язку із зауваженнями міністра народної освіти щодо недостатнього нагляду за студентами. За цими правилами студентам в аудиторіях відводилися постійні місця, була розроблена ціла система покарань за порушення і т.ін. [8, с. 162]. Є зауваження про те, що особливо нестерпним стало положення студентства наприкінці 1840-х — поч. 1850-х рр. [7, с. 163]. Таким чином, виходить, що перша половина XIX ст. виглядає суцільною смугою реакції. Аналогічні твердження можна навести й стосовно другої половини XIX ст. Все це наводить на думку, що говорячи про посилення реакції в університетах, слід мати уявлення про межі лібералізму, які були визначені характером епохи. Зокрема, слід нагадати, що у першій половині XIX ст. переважно більшість студентів університетів Російської імперії становили дворяни, які були зорієнтовані на подальшу державну службу (чиновницьку або військову). Саме таку мету університетської кар'єри більшості студентів бачив й уряд, і це могло не впливати на зміст «Правил».

У «Правилах для студентів» у дусі часу були визначені перспективи для студентів, які успішно завершили університетський курс і розпочали службу. У відповідність з «Табелем про ранги» вони одержували класний чин, певні пільги при проходженні військової «кандидаты, прослужив в унтер-офицерском звании три месяца, а действительные студенты — шесть месяцев. производятся в офицеры, хотя бы не имелось вакансии в тех полках, куда они будут приняты, лишь бы знанием фронта были того достойны» [9, с. 26]. Досить лише ознайомитися з розділом правил, присвяченим «форменной одежде» студентів [9, с. 21 – 24], щоб побачити багато спільного з військовими статутами і погодитися з істориком університетської освіти Д. І. Багалієм, який характеризує зазначений період писав так: «Интересы службы — военной и гражданской — стояли тогда на первом плане и заслоняли собою чисто научные и образовательные цели университета» [10, с. 836].

Чисельність, соціальний склад та мета університетської освіти значно змінилися у пореформений час. На кінець XIX ст. у Хар-

ківському університеті навчалося більше тисячі студентів. При цьому відсоток дворян зменшився майже до 20%. І це зрозуміло, оскільки нові економічні умови розмивали станові перегородки, змінювали склад станових груп і, одночасно, вимагали все більшої кількості освічених осіб. Така ситуація безумовно знайшла відображення і у «Правилах для студентів». Перш за все спостерігається зростання уваги до проблеми матеріального становища студентства. В університетах збільшувалася кількість незабезпечених студентів, в тому числі і з дворян. Далеко не всі бажаючі одержати освіту (а після реформи формально таке право мали представники всіх станів) могли сплатити спочатку 40, а в 80-ті рр. XIX ст. — 120 карбованців на рік. Все це примушувало чіткіше продумати систему звільнення від плати за навчання і систему стипендій. Зокрема, у «Правилах» (1864 р.) з'явилася докладна форма свідомства про бідність, на підставі якої студента змогли звільнити (повністю або наполовину) від оплати, або надати відстрочку [11, с. 9 – 10]. У нових «Правилах» (1872 р.) значно докладніше регламентувалася система отримання стипендії [12, с. 27 – 40].

Нові умови суспільного життя призвели до змін ряду положень, які стосувалися форми одягу. У «Правилах» (1864 р.) читаємо наступне: «студенты и посторонние слушатели посещают университетские лекции в приличном платье, причем не дозволяется ношение каких-либо знаков отдельной народности, или каких-либо товариществ, или обществ» [11, с. 12]. Цей же пункт було повторено і у «Правилах» (1872 р.) [12, с. 16]. Однак, на початку 1880-х р. при обговоренні питання про відновлення форменого одягу, відзначалося, що це полегшило б нагляд та ускладнило відвідання студентами «простонародних публичних мест, как то: харчевни и т. д.», а також попередило б «вторжение в среду студентов проповедников анархических учений и подстрекателей», висловлювалася думка й про те, що «форма посилить внутреннюю дисциплину высших учебных заведений, укрепит ... корпоративный дух» [13, с. 23]. Комітет міністрів 23 березня 1885 р. постановив ввести форму з початку 1885/86 навчального року, що й знайшло відображення у відповідних правилах [14, с. 12]. Втім, положення про форму мало вже зовсім інший характер. При затвердженні зразка форменого одягу студентів університетів 8 травня 1885 р. Олександр III визнав обов'язковим використання форми лише на актах та святкових зборах [13, с. 23].

У зв'язку із збільшенням у другій половині XIX ст. числа різночинців в університетах та зростанням революційного руху, у якому також активну участь брали студенти, були обмежені права

студентського самоврядування та форми виявлення громадської активності. Вже «Правила» (1864 р.) не дозволяли «никакие сходки и собрания», «выражения одобрения или порицания преподавания» [11, с. 12]. Спеціальним пунктом було зазначено, що «студенты и посторонние слушатели считаются отдельными посетителями университета, а потому не дозволяется никакое действие их, носящее на себе характер корпоративный, а именно: подача адресов и прошений за подписями нескольких лиц, присылка депутатов, выставление от имени студентов каких бы то ни было объявлений и т. п.» [11, с. 13]. У подальшому такого роду пункти правил стають все більш докладними, з'являється окремий розділ «Правила для арестованных в карцере студентов» [14, с. 22 – 25]. Однак вважаємо, що це відображало не лише намагання регламентувати дії університетського начальства в умовах зростання студентського незадоволення.

Слід погодитися з тими, хто вважає, що студентський рух 1880 – 90-х р. не був однозначним явищем [16, с. 207]. І все ж, на наш погляд, необхідно дещо змінити акцент, який зроблено відомою дослідницею історії і університетів Р. Г. Еймонтовою [1, с. 258]. Сутність прагнень студентів полягала здебільшого у боротьбі за свої корпоративні права, які б відповідали новим реаліям часу. Саме так слід пояснювати той факт, що більшість студентський виступів виникло на академічному ґрунті [1, с. 264], що студентські заворушення відбувалися в умовах перемоги реакції, при відсутності масового руху робітників та селян [16, с. 214].

Зазначимо, що на відміну від правил першої половини ХІХ ст., значно зросла інформаційна насиченість такого роду видань наприкінці століття. Звергаючи увагу на останнє, професор Харківського університету М. Ф. Сумцов у 1897 р. опублікував спеціальну працю під назвою «К вопросу о составлении руководства для студентов Императорского Харьковского университета», де пропонував у цьому «руководстве» визначити мету навчання на кожному факультеті, значення не тільки спеціальних, але й загальноосвітніх предметів, надавати інформацію про наукові та благодійні товариства і т. ін. «При таких условиях, — робив висновок М. Ф. Сумцов, — университетская молодежь не будет отрезанным ломтем ...» [15, с. 26].

Таким чином, аналіз «Правил для студентов» університетів Російської імперії дозволяє не лише звернути увагу на деякі подробиці студентського життя, але й визначити дискусійні питання історіографії університетів, накреслити можливі шляхи переосмислення здавалося б усталених положень.

Література

1. Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох. — М., 1985.
2. Выдрин Р. И. Основные моменты студенческого движения в России. — М., 1908.
3. Адашевский С. Русское студенчество в эпоху 60-х годов (1855 – 1863) // Современный мир. — 1907. — №7 – 11.
4. Астахов В. И. Студенческое движение в Харьковском университете накануне и в период Первой русской революции (1895 – 1907 гг.): Дис. ... канд. ист. наук. — Харьков, 1953.
5. Материалы комиссии для пересмотра общего устава российских университетов. — СПб., 1876.
6. Устав Императорского Московского университета. Б. м., б. г.
7. Багалея Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет существования (1805 – 1905). — Харьков, 1906.
8. Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет. — Харьков, 1955.
9. Свод правил для студентов Императорского Харьковского университета. — Харьков, 1958.
10. Багалея Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным данным материалам): В 2 т. — Харьков, 1893 – 1898. — Т.1.
11. Правила для студентов и посторонних слушателей лекций в Императорском Харьковском университете. — Харьков, 1864.
12. Правила для студентов и посторонних слушателей лекций в Императорском Харьковском университете. — Харьков, 1872.
13. Щетинина Г. И. Студенчество и революционное движение в России: последняя четверть XIX в. — М., 1987.
14. Правила для студентов и сторонних слушателей императорских российских университетов. — Спб., 1885.
15. Сумцов Н. Ф. К вопросу о составлении руководства для студентов Императорского Харьковского университета. — Харьков, 1897.
16. Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 года. — М., 1976.